

Бобир Аминов

Тошкент Кимё халқаро университети
“Тарих” кафедраси проф. в.б.,
тарих фанлари доктори
e-mail: sitmih@yahoo.com

Акбар Замонов

Тошкент Кимё халқаро университети
“Тарих” бўлими мудири, профессор.
e-mail: a.zamonov@kiut.uz
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14498935>

АБДУЛКАРИМ БУХОРИЙНИНГ “МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ (АФҒОНИСТОН, БУХОРО, ХИВА, ҚЎҚОН)НИНГ НОДИРШОҲ ҲУКМРОНЛИГИ СЎНГГИ ЙИЛЛАРИДАН ТО 1233/1818 ЙИЛГА ҚАДАР БЎЛГАН ТАРИХИ” АСАРИ ВА УНДА БУХОРО АМИРЛИГИ ТАРИХИНИНГ БАЁНИ ҲУСУСИДА

Аннотация. Мазкур мақолада Мир Абдулкарим Бухорий қаламига мансуб ва шартли равишда “Марказий Осиё давлатлари (Афғонистон, Бухоро, Хива, Қўқон)нинг Нодиршоҳ ҳукмронлиги сўнгги йиллари, 1153/1740 йилдан то

1233/1818 йилга қадар бўлган тарихи” номи берилган асар хусусида сўз юритилиб, асарда Нодиршоҳнинг мазкур ҳудудларга юриши, Афғонистон, Бухоро, Хива ва Қўқонда мана шу даврларда юз берган воқеаларнинг тафсилоти баён қилинган.. Манба Нодиршоҳ ўлимидан кейин XIX аср бошида Туркистон мамлакатларида рўй берган ва у яшаган замонга қадар ўзгармай қолган сиёсий тартибларни ўзида акс эттирадиган муҳим асардир.

Калим сўзлар: Мир Абдулкарим Бухорий, Нодиршоҳ афшор, бухоро тарих мактаби, Нодиршоҳ ва Элбарсхон муносабатларига оид тафсилотлар, Бухоро манғит амирларининг келиб чиқиши, Манғитлар сулоласи ҳокимият тепасига келиши, Бухоро арки.

Мир Абдулкарим Бухорий ўз даврининг машҳур тарихнависи ҳам эмас, чунки бу хусусда унга замондош бўлган Бухоро тарих мактаби вакиллари ҳеч нарса ёзишмаган. Ўша давр муаллифлари асарларида хонлар, амирлар насл-насаби учун кўпроқ жой ажратилган бўлса, бу муаллифнинг матнида генеалогик маълумотлар эътибордан четда қолган. Шунга қарамай мазкур тарихий асарни Шарль Шефер XVIII аср иккинчи ярмига тааллуқли бўлган кам сонли манбалардан бири қаторига қўшган [1, р.1]. Мир Абдулкарим Бухорийнинг асаридан Бухоро амирлиги билан боғлиқ жиҳатларига эътибор қаратадиган бўлсак, унда ҳокимият билан боғлиқ сиёсий вазият ҳамда алоҳида ҳукмдорларнинг ўзига хос характери тавсиф этилади [2, С.135]. Анке фон Кюгельген ёзишича, Муҳаммад Раҳимхоннинг давлат тўнтариши ва амир Шохмурод томонидан амалга оширилган диний-сиёсий ўзгаришлар Мир Абдулкаримда катта таассурот қолдирган [2, С.135]. Муаллиф Бухоро тарих мактаби вакиллари сингари ўз асарларида кенг ўрин олган панд-насихатларга оид жумлалардан оз миқдорда фойдаланган. Мир Абдулкарим ўз асарида Қуръондан иқтибослар келтирмаган. Унда, асосан ахлоқ-одоб билан боғлиқ жумлаларга кўп жой ажратилган ва буни асардаги форс-тожик тилидаги назмий парчаларда ҳам кузатиш мумкин.

Ш. Шефер мазкур кўлэзamani ноёб манбалардан бири ҳисобласа-да, у жиддий камчиликлардан холи эмаслигини ҳам таъкидлаган [1, p.1-2] Матн настаълиқ хат услубида бухоролик хаттот кўли билан кўчирилган. Француз шарқшуноси фикрича, манбада орфографик, грамматик ва синтактик хатолар талайгина. Ш.Шефер фикрича форсий ибораларда Истамбул лаҳжасига хос туркизм унсурлари таъсир кўрсатган ва сўзлар қурилмаси форсийдан кўра туркий тилга тортган [1, p.1-2]. Манбада тарихий саналар йўқ ҳисоби, аммо муаллиф ўзи хабар берган фактларни очиб беради, тарихий шахсларни ҳаракатлар қилишга ундаган сабаблари кўрсатилади ва қимматбаҳо ҳамда қизиқарли тафсилотлар берилади.

Мир Абдулкарим Бухорий

Мир Абдулкарим ибн Мир Исмоил Бухорийнинг ўзи ҳақида ёзиб қолдирган таржимаи ҳоли орқали муаллиф тўғрисидаги баъзи маълумотларни билиб олиш мумкин. Фаолият юритган мансаблари ҳамда бошқа фаолиятларидан келиб чиқиб тахмин қилиш мумкинки, у Бухоро саййидлари авлодидан бўлган. Мир Абдулкарим Амир Ҳайдар даврида амирнинг девонида масъул вазифалардан бирини адо этган. Девонда бир муддат иш юритиб, кейинроқ, аниқроғи 1219/1804-1805 йили элчилик хизматига ўтган. У ўз китобида кўп жойларга саёҳат қилганлиги тўғрисида ёзади ва булар жумласига Ҳирот, Қандаҳор, Кобул, Пешовар ва Кашмирни кўрсатади. Афғон шаҳзодаси Шох Маҳмуд ибн Темуршоҳ Ҳиротдан Марв орқали Бухорога қочиб кетганида Мир Абдулкарим Бухорий унинг хизматидаги шахс сифатида, у билан бирга бўлган. Сўнгра у Бухоро хони томонидан XIX аср бошида Россияга жўнатилган элчининг хўжалик ишларини юргизган. У 9 ой мобайнида Санкт Петербургда истиқомат қилган ва бу ердан Москвага келиб, мазкур шаҳарда ҳам номаълум муддатга қадар қолиб кетган. Муаллиф ўз эсдаликларида ёзганларига кўра, Санкт-Петербург унда ёрқин таассурот қолдирган [2, С.132]. Шундан сўнг у Астраханга келади ва мазкур шаҳарда 8 ой мобайнида туриб қолган [1, p.95-96].

Бухорога қайтишда муаллиф Хива ва Урганч орқали ўтган. В.Бартольд ёзишича, Мир Абдулкарим ўз юртини 1222/1807-1808 йили тарк этган ва Константинополга юборилган расмий элчилик таркибида элчига ҳамроҳлик қилган [3, С. 581]. У Истамбулга элчи Мирзо Муҳаммад Юсуф ибн Сўфи Ражаббой ибн Бой Киши Бухорийнинг *сир-котиби* сифатида хизмат вазифасини ўтаган. Мазкур элчилик гуруҳи 1222 йилнинг ражаб ойида (милодий 1807 йили) Истамбулга етиб келиб, бу ерда Саъид Эфенди деган кишининг меҳмонхонасида истиқомат қилган [2, С.133]. У Истамбулда уйланган ва шу ерда рўзғор тебратиб, то умри поёнига етгунга қадар, яъни 1246 /1830-1831 йилгача мазкур шаҳарда кун кечирганлиги эҳтимол қилинади. Аммо унинг вафот санаси аниқми ёки йўқ, бу ҳозирча жумбоқ бўлиб турибди. Келажакда, Истамбулда, у дафн этилган мазор аниқланса, шунингдек унинг қабри устида қабртош қўйилган бўлса, ўшанда Мир Абдулкарим Бухорийнинг вафот этган санаси хусусида аниқлик киритиш мумкин.

Манбанинг шарҳи

Манба, юқорида таъкидланганидек Нодиршоҳнинг Марказий (Ўрта) Осиёга амалга оширган истилоси ва ундан кейинги даврда юз берган тарихий воқеаларни қамраб олган асар сифатида қадрланади. У Ш.Шефер томонидан 1851 йили Ориф Бей кутубхонасидан сотиб олинган ҳамда унинг матни ва француз тилидаги таржимаси кейинроқ нашр этилган [2, С.133-134]. Қўлёзма Мир Абдулкарим ёзишмалари негизида кўчирилган ва француз шарқшуноси харид қилган пайтда, у ҳар эҳтимолга қарши ягона нусха бўлган [2, С. 133-134]. Асар 1747-1818 йил воқеаларини қамраб олади. Манбада Афғонистон, Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида рўй берган тарихий воқеалар баён қилинади. Ю.Брегель уни Ўрта Осиёнинг қимматбаҳо тарихини ўз ичига олган асар, деб таъриф берган [4, С.1155].

Мир Абдулкарим тарихий асарни ўзи мустақил равишда эмас, балки Истамбулга турли сабаблар туфайли ташриф буюрувчи олий даражадаги

меҳмонларни, жумладан шаҳзодаларни ва мусулмон зодагонларни қаршилаб олишга кўп йиллар масъул бўлган шахс, давлат сарой амалдори Ориф Бей Афанди буюртмасига биноан ёзган [2, С.130]. Ориф Бей Афанди хориждан расман келиб-кетувчиларнинг оилавий аҳволи, уларнинг феъл-атвори ҳамда ҳаёт тарзини билишга қизиққан [1, р.1-2]. Муаллиф буюртмачи талабини бажариш билан бир қаторда, ўз асарида, шунингдек қизиқарли ҳикоялар, қиссалар ва ривоятларни ҳам келтирган. Туркия сарой амалдори Бухоролик мусофир меҳмондан 1747 йилдан эътиборан афғонлар ва бошқа сулола ҳукмдорларининг Хуросон, Ҳиндистоннинг айрим қисмларида ҳамда Туронда сиёсий ҳокимиятни қўлга олганлиги ва ўша вақтда сиёсий вазият қандай аҳволда эканлиги хусусида баён қилишни сўраган [2, с.130]. Манбанинг аниқ номи йўқ, унга “*Аҳволоти мамоликҳо ва подшоҳони ки аз сана-йи 1160 дар мамлакати Хуросон ва баъди Ҳиндустон аз Афғон ва ғайруҳ ва мамолики Турон-замин подшоҳ буданд вал-вақт хостанд*” сарлавҳа остида ном беришган. Мир Абдулкарим ўз тарих китобини 1233/1817-1818 йиллари Истамбулда ёзган ва унга 1246/1830-1831 йили қўшимчалар киритиб тўлдирган. Европага бу асарни таништиришда Шарль Шефер катта хизмат кўрсатган ҳамда унинг таржимасини амалга оширган ва тарихий манбага “*Histoire de l’Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary – Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khokand depuis les dernière années du règne de Nadir Chah, 1153, jusqu’en 1233 de l’hègire, 1740-1818 a.*” деган ном берган [2, с.133].

Муаллиф ўша даврда ҳаёт кечирганлиги ва давлатга алоқадор лавозим соҳиби бўлганлиги сабабли, бу ердаги воқеаларни батафсил, аниқ ва ҳар томонлама тўлиқ тавсифлашга ҳаракат қилган. Муаллиф ўша давр кишилари характери ҳақида қизиқарли ва қимматбаҳо маълумотлар бериш билан бир қаторда, улар томонидан амалга оширилган воқеаларни мотивлари ва сабабларини кўрсатиб беришга интилади. Дунёда юз берган турли воқеаларнинг келиб чиқишини турли сабаблардан кидиради. Асарда тарихий саналар

масаласига келадиган бўлсак, муаллиф воқеалар қачон содир бўлганлиги вақтини унча эътиборга олмаган ва тарихий воқеалар хронология нуқтаи назаридан бир оз чалкаштирилган. Айниқса, Афғонистондаги тарихий воқеалар тарихий хронология нуқтаи назаридан эътиборсиз қолдирилган.

Мир Абдулкарим Бухорий ўз асари орқали тасвирлаб берган давр Бухоро хонлиги мисолида олинадиган бўлса, Аштархонийлар сулоласининг таназзули билан изоҳланади. Чунки бу вақтга келиб, Аштархонийлар давлатининг сўнгги кунларида унинг таркибидаги турли уруғ-аймоқлар, уларнинг ҳокимлари ва беклари ўртасида ўзаро низо-жанжаллар авж ола бошлаган ҳамда бундай ҳолат мамлакатдаги барқарорликка путур етказган эди. XVIII асрнинг биринчи чорагида Мовароуннахрнинг йирик шаҳарларидан саналган Самарқанд энг кўп зиён кўрган марказлардан бирига айланди. Кенагасларнинг нуфузли раҳнамози Иброҳимбек Абулфайзхонга қарши исён кўтарди ва қозоқ султонларидан бўлган Ражабни тахтга ўтқазди. Натижада қозоқлар Бухоро хонлиги ҳудудида босқинчилик ва талон-тарожни амалга оширдилар. Самарқанд шаҳрида ҳаёт тўхтаб қолди ва Нодиршоҳ бу ерга келганида харобага айланган ва кимсасиз шаҳарнинг гувоҳи бўлади [5, с.271-272]. Ўша даврда Бухоро хонлигида аҳвол абгор бўлиб, энг катта оғирлик халқнинг елкасига тушган ҳамда ўзаро урушлар, низо-жанжаллар оқибатида халқ оммасининг силласи қуриган ва шу боис кўпчилик одамлар бошқа ҳудудларга бош олиб кетган, натижада обод қишлоқ ва шаҳарлар харобаларга айланган эди. Заифлашиб қолган Аштархонийлар ташқи кучларга қарши курашишга қурби етмас эди. Бухоро хонлигининг Нодиршоҳ қўлидаги қудратли қўшинга қаршилик кўрсатишдан наф йўқ эди.

Манбанинг Бухорога алоқадор қисми асосан Нодиршоҳнинг Ҳиндистондан қайтиши даври билан боғлиқ. Нодиршоҳнинг Бухоро ва Хива хонликларини истило қилиши ва бўйсундириши воқеалари айнан 1738 йилдан бошланади. Эрон шоҳининг бу икки хонликка қарши юришига Элбарснинг Хуросон ерларига уюштирган босқинчиликлари сабаб қилиб кўрсатилади [6,

с.98]. Ҳар иккала хонлик ҳарбий қўшинлари асосан ўзбеклар ва туркманлардан таркиб топган эди. Нодиршоҳ лашкарининг таркибий қисми туркманларнинг афшор қавми ҳамда курдлардан иборат бўлган. Бухоро хонлиги ўша вақтда ҳукмдор Абулфайзхон ва унинг заифлиги сабабли амалда жангсиз таслим бўлган ҳамда Нодиршоҳ қўшини учун озиқ-овқат ва аскар етказиб берган. Хива хонлиги Эрон шоҳига каттиқ қаршилик кўрсатади ва бир неча жанглардан сўнг мағлубиятга учраб таслим бўлади.

Нодиршоҳ

Эрон шоҳи Нодиршоҳ Абдулкарим ёзган манбада марказий ўрин тутган тарихий шахслардан бири сифатида кўрсатилган. Унинг турли жанг-жадалларда тобланиши ҳамда давлат тепасига келиши унинг шахсан кўрсатган жасоратлари, иқтидори ҳақида турли манбалардаги маълумотларда ўз аксини топган. Махдихон Астрободий, Муҳаммад Козимлар Нодиршоҳга “*Аллоҳнинг ердаги сояси*”, “*жаҳонгир подшоҳ*”, “*бутун оламнинг шоҳи*” каби сифатларни кўшганлар [7, с.32]. Муҳаммад Козим ҳатто уни *соҳибқирон* деб атаган. Нодиршоҳ *караклю* ёки турк олимлари тадқиқотларида ёзилишича, *кирклю* (*қирқлу*) ёки *қорақлу* уруғидан келиб чиққан [8, р.24]. Мазкур клан туркманлар қавмларидан бўлган афшорларнинг бир бўлимидир [9, с.118]. Уларнинг асл ватани Туркистон бўлган ҳамда мўғулларнинг Туркистонга ҳужум қилиши билан улар бу ерлардан бош олиб кўчиб кетганлар ҳамда Озарбайжонда жойлашиб олганлар [9, с.118]. Сафавийларнинг давлат тепасига келиши ҳамда шоҳ Исмоилнинг тахтга ўтириши билан *караклю* уруғи ўз манзилларини ўзгартирадилар ва Хуросоннинг Обивард вилоятига кўчиб ўтадилар. Обивард Араб халифалиги даврида Хуросоннинг машҳур шаҳарларидан бири сифатида танилган ҳамда бу ер Хуросон ноиблигига қараган. *Караклю* уруғи Обивардга қарашли Кубагон деган жойнинг Сар чашмайи миёб деган жойига келиб ўрнашадилар. Бу қишлоқ Машҳаддан 20 фарсах шимолда, Марв яқинида

жойлашган эди. Бу ҳудудларда *караклюлар* ёз фаслида истиқомат қилсалар, кишни Дастжирд ҳамда Дарагез қишлоқларида ўтказишган.

Нодиршоҳ 1100 йилнинг 28 муҳаррами (1688 йилнинг 22 ноябри)да айнан Дарагездаги Дастжирд қалъасида дунёга келган [9, с.118]. Нодиршоҳ туғилганида, айрим тарихчилар маълумотига кўра, унга Нодир Қули исми берилган. Бу даврда Сафавийлар давлатини шоҳ Сулаймон бошқариб турган. Нодир Қули (Нодиршоҳ) отасининг исми Имом Қулибей бўлган. Бу шахснинг биографияси ҳақида маълумотлар кам. Имом Қули келиб чиқиши афшорлар қишлоғи – Кубконга бориб тақалади. Ризоқулихон [7, С.5] ёзишича, кўй жунидан пўстин тайёрлаш касби билан машғул бўлган [7, С.5]. Нодир Қули отасидан гўдаклиги пайтида айрилган. 14-15 ёшга тўлганида у кўшни ҳудуддаги кўчманчи мужодалаларда иштирок этишни бошлаган. Ёшлик даврида туркманлар, курдлар, ўзбеклар, татарлар ва ҳатто афшорлар ўртасидаги ўзаро урушлар ва тўқнашувларда фаол қатнашиб, жасорат ва қаҳрамонликлар кўрсатган [10, P48-66]. Ўзбеклар билан бўлган тўқнашувлардан бирида Нодиршоҳ онаси билан бирга асирга тушиб қолади. Бу воқеа 1704 йили содир бўлган. Тутқинликдаги асоратда волидаси ҳаётдан кўз юмади. Нодиршоҳ 1708 йили асирликдан қочишга муваффақ бўлиб Хуросонга келади ҳамда Обивард бўлғаси (тумани) волийси Кўса Аҳмадли Алибей одамларига қўшилади ва бу ерда ўзини ақли, куч-қудрати ва жисмоний кучи билан муваффақиятлар қозонади. У Кўса Аҳмадли Алибей қизига уйланиб, бу шахсга куёв бўлиш билан бирга *эшик огаси*, кейинроқ эса *мингбоши* лавозимига кўтарилади [10, P48-66].

1722 йили Маҳмудхон бошлиқ афғонлар Сулаймоннинг ўғли Султон Ҳусайн (1694-1722) қўшинидан устун келиб, Исфаҳонни ишғол қилади. Афғонлар ҳукмдори Эрон тахти эгасига айланади. Хуросонда афғонлар таъсири сезилган бир пайтда Нодиршоҳ (Нодир Қули) ўз қўли остидаги афшорлар ва курдлардан иборат ҳарбий гуруҳи билан бирга йўлтўсарлик билан машғул бўлиб, 1726 йили унинг қўшини 2000 кишига етади ва амалда у Хуросоннинг шимолий-

шарқий қисмининг хўжайини бўлиб қолади ва у ҳақда эшитган шох Таҳмосб уни ўз хизматиға чорлаган ва унга фахрли Таҳмосб Қули исмини берган [7, С.5]. 1729 йили Нодиршоҳ Ҳиротни қўлга олган афғон-абдалилардан устун келади ҳамда ўзининг асосий душмани саналган афғон-гилзайларга зарба беради [7, С.5]. 1730 йили у Марвни ўзининг стратегик базасига айлантирган ва шу ердан туриб туркманларнинг ҳудудларига ҳарбий юришлар уюштириб турган [6, С.98].

Нодиршоҳнинг Эрон давлати тепасига келишида унинг ҳарбий истеъдоди билан бирга дипломатик қобилияти ҳам кўмак берган. Эрон юқори қатлами Усманийлар, руслар ҳамда ёвмутларга қарши жипслашган кучларга раҳбарлик қила оладиган раҳбарга эҳтиёж сезган эди. Айнан Нодир Афшор мана шу вазифани бажаришга қодир шахс бўлиб тарих саҳнига чиқади. У қудратли афшорлар қавми, қожарлар ва қизилбошларни сиёсий жиҳатдан бирлаштирди. Унинг қўшини турли этник гуруҳлар ва миллатлардан иборат кўпмиллатли ҳамда таркибида шиалардан ташқари суннийлардан иборат бўлимлар ҳам мавжуд бўлган [11, Р.88].

Нодиршоҳ ва Элбарсхон муносабатларига оид тафсилотлар

Абдулкарим Бухорий ўз асарида Элбарсхонни кўп ҳолларда салбий ҳукмдор сифатида баҳо беради. Масалан, Абулфайзхон томонидан юборилган элчиларни қатл қилиши воқеасини баён қилганда Элбарсхонни *“бу гуноҳга қўл солувчи тор фикрли аҳмоқ”*, – деб ёзади. Бошқа бир жойида эса: *“чумоли ва ўргимчак мисол кибр-у ҳавога тўла Элбарс”* – деб Хива хонини камситади. Аммо Муҳаммад Вафойи Карминагий асарига эътибор берсак, уларда Элбарсхон шер каби жасур, тимсоҳ каби кўрқмас сифатларига эга шахс қилиб кўрсатилган ҳамда у ўзининг шон-шарафли ботирлари билан кофирларга қарши отлангани қайд этилган [9, С.145]. Мунис ва Огаҳий ҳам Элбарсхон ҳақида ўзларининг ижобий фикрларини билдиришган. *“Фирдавс ул-иқбол”*да *“анинг замонида саккиз йил юрт осойиши ва фароғатда эрди”* деб ёзилган [12, 102б]. Муаллифлар томонидан Элбарс бошлиқ хоразмликларнинг қизилбошларга қарши кураши

мусулмонларнинг кофирлар билан жанг қилишига қиёс қилинган ва Элбарс ҳамда унга яқин кишиларнинг Эрон шоҳи томонидан қатл этилиши шаҳидлик дея таъкидланган [12, 102б].

Асарнинг манғитлар сулоласи билан боғлиқ қисмида Нодиршоҳнинг Ҳиндистон сафаридан кейин Бухоро ва Хивага қарши юриши, истилоси воқеалари баён қилинади. Унда Эрон шоҳининг Абулфайзхон билан ижобий муносабатлари ҳамда Элбарсхон билан бўлган ўзаро ихтилофлари ўрин олганлигини кўрамиз. Хива хонлиги тарихчилари Мунис ва Огаҳий бу давр воқеаларини “Фирдавс ул-икбол” асарида баён қилганлар. Хоразм тарихчилари тарихий воқеалар қачон бўлганлиги кўрсатилган рақамлар Махдихон Астрободий келтирган тарихий саналардан фарқ қилади. Масалан “Фирдавс ул-икбол”да 1150/1738 йил (от йили) Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқули Мирзо Балх шаҳрини ишғол қилиб, шу йилнинг август ойида Мовароуннаҳрни истило қилиш мақсадида йўлга чиққан бўлиб, ундан хабар топган Абулфайзхон ва Ҳакимбий оталиқ Элбарсхон ҳамда Эш Муҳаммадбийга мурожаат қилишган ва натижада сони мингта бўлган аскар Бухорога ёрдам учун юборилади [13, С.465]. Элбарсхоннинг ўзи улар ортидан борган. Аммо хон жанг ўчоғига етиб келмасдан Абулфайзхон ва Ризоқули ўртасида Қаршида тинчлик сулҳи тузилади ва Ризоқули ортга қайтиб кетади.

“Фирдавс ул-икбол”да ёзилишича, Нодиршоҳ Бухорони эгаллагандан сўнг, маймун йилида, яъни 1152 йил ражаб ойининг 16 (якшанба куни, 1739 йилнинг 18 октябри) мазкур шаҳардан йўлга чиқиб, ражаб ойининг 21 куни (1739 йилнинг 23 октябри) Чоржўйдан ўтиб, Хоразмни эгаллаш мақсадида шу томонга отланади ва 13 шаъбонда (яъни душанба куни, 1739 йилнинг 14 ноябри) Туямўйинга етиб келади [13, С.465]. Махдихон Астрободийнинг ёзишича, бу Девэ боюн, яъни Туямўйин ва бу ерда Нодиршоҳ кўшинлари чодирлар тикиб олиб, Элбарсни очиқ майдонда жанг қилиш учун 2 кун кутган. Девэ боюн билан Ҳазорасп қалъаси орасидаги масофа 3 фарсах бўлган. Қизилбошларнинг мазкур

жойга етиб келиши 1153 йилнинг 13 шаъбонига тўғри келади [9, С.143]. Мунис маълумотига кўра, бу ерда қизилбошлар Муҳаммад Али ушшоқ бошчилигида ўзбек ва туркманлардан иборат хоразмликлар ҳарбий қўшинини мағлуб этган. Аммо Маҳдихон Астрободий асарида бу жанг хусусида ҳеч нарса айтилмаган. Хоразмликлар очик жанг майдонига келмаганлиги боис Нодиршоҳ Ҳазорасп томонга қараб юрган ва қалъага ярим фарсах масофада чодир тикишни буюрган [9, С.143]. Маҳдихон Астрободийнинг ёзишига кўра, мазкур воқеа 1153 йил шаъбон ойининг 16 куни, яъни 1740 йил 6 ноябрь куни содир бўлган [9, С.143]. Қалъада Элбарсхон жойлашиб олиб, уни миноралари, деворларини мустаҳкамлаб мудофаасини таъминлаган. Нодиршоҳ қалъа мустаҳкам бўлганлиги сабабли, уни қамал қилишдан воз кечиб, Хоразм вилояти маркази Хива томонга юрган [9, С.143]. Муҳаммад Вафо Карминагий хабарига кўра, Нодиршоҳ хоразмликларнинг кўп сонли қўшинидаги бирлик ва жипсликка раҳна солиш фойдали деб билиб, Хонқа томонга равона бўлган [9, С.145]. Мунис ва Огаҳийда юқоридаги воқеалар бир оз бошқача берилган ва унга кўра Нодиршоҳ лашкари хоразмликларнинг Муҳаммад Али ушшоқ бошлиқ қўшинларини енггандан кейин Ҳазораспга етиб келган Элбарсхон ҳамда Эш Муҳаммадбий лашкарини ҳам мағлуб этган [13, С.466]. “Тарихи Нодирий” муаллифи Нодиршоҳнинг Хонқа томон ҳаракат қилиши билан Элбарс уни ортидан юришни бошлаганлигини ёзади [13, С.466]. Муҳаммад Вафойи Карминагий Нодиршоҳнинг Хонқа томонга ҳаракати Ҳазорасп қалъасидаги ҳарбийлар орасида тартибсизликлар келтириб чиқарган ҳамда Элбарсхонга яқин катта ва кичик амалдорлар ўртасида бўлинишни юзага келтирган [9, С. 145]. Шу орада Элбарсга тарафдор ёвмут, теке ва бошқа туркман қавмлари қизилбошлар қўшинига муваффақиятсиз ҳужум уюштиргандан сўнг Хива хони қўшинига келиб қўшилган ҳамда хоразмликларнинг бирлашган лашкари илдам қадамлар билан Хонқа қалъаси олдида чодирлар тикиб душман қўшинини қаршилашга тайёргарлик кўришган [9, С. 143]. Кўп сонли қўшинга, тўп-замбаракларга эга

хоразмликлар Хонқа қалъасида мустаҳкам ўрнашган бўлишига қарамай, бу ерда ҳам мағлубиятга учрайди [13, С.466]. Мунис ва Огаҳий ёзишларича, 1739 йилнинг 25 ноябрь куни (1152 йил 24 шаъбон куни) Элбарсхон, Эш Муҳаммадбий ва уларга яқин амирлардан 20 киши Нодиршоҳ буйруғи билан қатл этилган [13, С. 466]. Рамазон ойи бошида эса Хива қалъаси камал қилинади ва унинг деворлари тўп-замбараклар ёрдамида бузилган ва бу ердаги кўплаб уй-жойлар вайрон қилинган [13, С.466]. Маҳдихон Астрободий Элбарсхон бошлик ўзбек лашкарбошилари ва кўмондонларининг қалъадан чиқиб қизилбошларга таслим бўлиши 1153 йил шаъбон ойининг 24 куни (1740 йилнинг 14 ноябри) деб кўрсатилади [9, С.143].

Манғитларнинг келиб чиқиши

Мазкур масалага оид мавжуд кўплаб шажаралар манғитларни мўғулларнинг афсонавий **бўрчигин** уруғига, яъни бевосита Чингизхонга боғлайди. Кўпгина тарихий солномалар манғитлар дастлаб Мўғулистон ҳудудида яшаб, XIII аср бошларида, Чингизхон юришлари чоғида Дашти Қипчоққа келганлигини ёзади. Хуллас, манғитларни Чингизхонга боғлашларини, мазкур уруғ вакилларининг ҳокимиятни эгаллашига қонуний асос қилиб кўрсатишга ҳаракат деб билиш мумкин. Манғитларнинг келиб чиқиши борасида ҳар хил фикр бор: шарқшунос олим В.Бартолд уларни туркий тилда гаплашган қабила деса, Григорий Грумм-Гржимайло улар мўғул тилида сўзлашган деб ҳисоблаган [14, С. 400].

Нима бўлганда ҳам, манғитлар XIII асрда Дашти Қипчоқнинг марказий қисмига келиб ўрнашади. Дашти Қипчоқ Чингизхоннинг катта ўғли Жўчига улус қилиб берилган бўлиб, бу ерда ташкил топган давлат Жўчи улуси ёки Олтин Ўрда деб аталарди. Олтин Ўрданинг манғитлар яшайдиган қисми Манғит улуси деб аталган. Манғитлардан чиққан туманбоши Эдигу ўзбек 1392 йил манғитлар улусбийи деб тан олинган. Бир неча йилдан сўнг у саройга бўйсунмай қўйиб, мустақил сиёсат юритади [15, 130 б] (масалан, Амир Темур билан иттифок

тузади ва унинг қўшини таркибида жангларда қатнашади). Шу тариқа, манғит улусида Нўғай Ўрдаси номини олган мустақил давлат пайдо бўлади.

XI аср охири – XVI аср бошида манғитлар Шайбонийхон билан бирга Мовароуннаҳрга кириб келади. Манғитларнинг кичикроқ қисми XVI аср бошида ака-ука шайбонийлар Элбарс ва Билбарс қўшини таркибида Хоразмда ҳам ўрнашади. Шу тариқа, манғитлар икки ўзбек давлати – Бухоро ва Хоразм хонликлари ташкил топишида қатнашади.

Манбаларда айтилишича, манғитлар дастлаб Шайбонийхон даврида, 1500–1501-йилларда келган. Шайбонийхон ҳалок бўлгач (1510), улар Мовароуннаҳрни тарк этиб, Дашти Қипчоққа қайтганлар. Икки йилдан сўнг Убайдуллахон (1533–1540) билан яна Мовароуннаҳрга қайтиб келганлар. Дашти Қипчоқда манғитлар уруғи сардори Нўмонбий бўлган [16, 56 б.]. Унинг вафотидан сўнг ўғли Абдуқутлукбий эл оқсоқоли бўлган. Унинг ўлимидан сўнг эса ўғли Мусобий, унинг вафотидан сўнг ўғли Жонибий, ундан сўнг ўғли Давлат мирза оқсоқол бўлган. Жонибийнинг икки ўғли бўлиб, биринчиси Давлат мирза, иккинчиси Қурбон мирза бўлган. Жонибий шу даврда эл улуси ила Убайдуллахон билан бирга Мовароуннаҳрга келиб Самарқанднинг Конирил кўриғига жойлашган. У пайтда манғит уруғига кенас, жиёт ва қураманинг баъзилари ҳамроҳ бўлган. Уларнинг оқсоқоллари Давлат мирза эди. Унинг вафотидан сўнг ундан икки ўғил қолган. Бири Хўжамбердибий, иккинчиси Саидоллабий. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Лангарга бориб Пирим Шайх Азизонга мурид бўлиб, Конирилдан кўчиб Қашқа дарёси бўйига бориб ўрнашганлар (*Манғитларга Қарши воҳаси улус қилиб берилди. Кўнлаб манғитлар воҳада ўрнашади. Бир-икки асрдан сўнг улар Қарши шаҳрининг асосий аҳолисига айланади*). Тўқманғит жамоаси Саидоллобий наслидан, амирлар (Бухоро амирлари, манғитлар) жамоаси эса Хўжамбердибий наслидандир. Шу тариқа, Хўжамбердибийнинг ўғли Бекбердибий, унинг ўғли Човушбий, унинг ўғли Келдибий, унинг ўғли

Худойқулибийдир [17, 99 б.]. Айнан Худойқулибийдан бошлаб манғитлар хонликнинг энг юқори лавозимларига кўтарила бошладилар.

Муҳаммад Яъқуб Бухорийнинг «Гулиан ул-мулук» асарида манғитлар ҳақида шундай ёзилади: «Манғитлар ҳозир ўн икки минг (асар 1828 йил ёзилганини ҳисобга олсак, шу даврлар назарда тутилмоқда. – А.З.) уйлик бўлиб бир неча уруғларга бўлинади (тўқманғит, қораманғит, оқманғит ва х.к.): Биринчиси, тўқманғит, улар минг уйлик киши бўлиб, улар [ҳам] 4 фирқага бўлинади. Биринчи фирқа султонлар, улар уч юз уйлик. Султонлар фирқасининг ўзи ҳам 2 фирқадир. Биринчиси – бекжами, амирлар (Бухоро амирлари) шу фирқадан. Улар икки юз уйлик киши бор. Иккинчиси – бойжами. Улар манғит акобирлари бўлиб, юз уйлик киши бор» [16, 56 б.]

Аштархонийлар бошқарувининг Субҳонқулихон (1681–1702) даврларидан бошлаб Бухоро ҳокимиятининг ичида ҳам баъзи бекларнинг, хусусан, манғит уруғи сардорларининг нуфузи ниҳоятда ортиб кетади. Секин-аста **Худойқулибий** манғит хонадонидан бўлган амалдорлар нуфузининг ортиб бориши ҳам Абулфайзхон ҳокимиятини заифлаштирган. Худойқулибий Субҳонқулихон даврида Кеш вилоятининг эътиборли кишиларидан бири бўлиб, тўқсабо амалида эди. Убайдуллахон уни девонбеги мансабига кўтаради ва Шаҳрисабз вилоятига ҳоким этиб тайинлайди. У мазкур вилоятда 10 йил ҳокимлик қилади. Худойқулибий Абулфайзхон даврида вафот этган [17, 99-б.]. Унинг оталиқ лавозимини эса тўнғич ўғли **Худоёрбий** эгаллайди. Қаршидан туриб манғитлар Бухородаги сиёсий ўйинларда қатнашишга ҳаракат қилган [18, С. 41] . Лекин иерархияда қатағон, олчин, найман каби уруғлардан пастрокда турар эди [19, 32 б.]. XVIII аср бошида вазият ўзгаради. Манғитлар оқсоқоли **Худоёрбий** 1712-йили Бухоро хони Абулфайзхоннинг оталиғи вазифасига тайинланади [18, С. 41]. У 1718-йили Чироқчида оламдан ўтади. Ундан сўнг оталиқ лавозимини ўғли **Муҳаммад Ҳакимбий** эгаллайди [20, 489 б.].

«Гулиан ул-мулук» асарида айтилишича: «Худоёрбий вафотидан сўнг унинг ўғли Ҳакимбийни хон қошига келтириб парвоначи амалини олиб бериб, Шаҳрисабзга юборганлар. Аммо кенагаслар хон берган амалга эътибор қилмай ўз жамоаларидан Иброҳимбий кенагасни ҳоким қилиб олганлар. Худоёрбий хон ёнига [қайтиб] келиб девонбеги унвонини олган. Шаҳрисабзликлар эса уни яна қабул қилмаганлар. Сўнг у бир муддат Чирокчида турган. Кенагас ва қораманғитлар элати Ҳаким девонбегини хонга ёмонлаб Худоёрбий оталиқни Чирокчидан чақиртириб олганлар» [16, 56 б.].

Шу тариқа, Бухоро хонлигида (*кейинчалик, амирликда ҳам*) манғит-кенагас рақобати узоқ йиллар давомида хонликнинг тинкасини қуритадиган урушга айланиб кетган. Бу шундоқ ҳам инқирозга учраётган хон ҳокимиятни янада заифлаштириб, қабила сардорлари нуфузининг ортишига, Абулфайзхоннинг улар таъсирига тушиб боришига олиб келди.

Шуни таъкидлаш жоизки, оталиқ лавозимида ҳам манғит-кенагас рақобати кузатилган. Чунончи, Иброҳимбий кенагас оталиқ даврида Дониёл сарой (уруғ) оталиқ Бухорога келиб хоннинг яқин одамига айланган. Манғитларнинг катта қисми Қаршига кетди, лекин Худоёрбийнинг ўғли Муҳаммад Ҳаким девонбеги эса Бухорода, хон саройида қолди [18, С. 41]. Дониёл оталиқ вафотидан сўнг оталиқ амали, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Миёнкол ҳукумати Иброҳимбий кенагас оталиқ қўлига ўтди. Манбаларда айтилишича, Ҳакимбий отаси вафотидан сўнг Бухородан Иброҳимбий кенагас оталиқ хизматига Шаҳрисабзга келган. XVIII асрнинг 20-йилларида Иброҳимбий кенагас Абулфайзхонга қарши исён кўтарганда Бухорога, хон олдига бориб оталиқ мансабига кўтарилган ва шундан кейин нуфузи кундан кунга ошиб борган [18, С. 62-63]. Чунончи, 1733 йил унга Қарши ҳукумати берилди [19, 34 б.]. Муҳаммад Ҳакимбий Абулфайзхон ҳукмронлиги даврида давлат ҳокимиятига қарши чиққан кўзғолончиларга қарши курашда бир қатор муваффақиятларга эришган. Бундан ижобий тарзда

фойдаланган Муҳаммад Раҳим давлат ҳокимиятини эгаллашга қаратилган фаолиятини мустаҳкамлай борган.

*Худойқулибий*нинг тўртинчи ўғли *Худоёр оталиқ* бўлиб, унинг беш ўғли бўлган: Ҳаким оталиқ, Шуқурбий (вафоти 1737), Баҳодир парвоначи, Искелдибий, Дониёлбий. *Ҳакимбий оталиқ*дан тўрт ўғил қолган: Бадалбий (вафоти 1738), Муҳаммад Раҳимбий, Ёвқоштибий (вафоти 1752), Баротбий (вафоти 1759 йил). Баъзи манбаларда Ҳакимбий оталиқнинг беш ўғли бўлгани айтилиб, Қурбонбий (вафоти 1727/28)нинг номи ҳам қайд этилган [16, 57 б.].

Манғит сулоласининг давлат тепасига келиши

Мир Абдулкарим Бухорода манғитлар сулоласи ҳукмронлигига бағишланган фаслни ёзишга киришар экан, уни асосан Муҳаммад Раҳимхон ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ воқеалар билан бошлаб, уни Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даври воқеалари билан якунлайди.

Манғитларнинг кучайиши ва сиёсий бошқарувда фаол бўлиши Нодиршоҳга бевосита боғлиқдир. 1153 йилнинг ражаб ойида (1740 йилнинг сентябрида) Нодиршоҳ Бухоро томонга юришга азм қилганда, унга Бухоронинг нуфузли мансабдорларидан бири Ҳакимбий оталиқ мустақил равишда мактуб ёзиб, унинг хизматига ўтишга тайёр эканлигини ва унинг фармонини бажаришга ҳозирлигини билдиради [21, Саҳ. 4]. Бу нома орқали Ҳакимбий билан Абулфайзхон ўртасида душманлик муносабати борлигини пайқаш мумкин. “Кашкули Салимий”да ёзилишича, Абулфайзхоннинг подшолигини аслида Ҳакимбий оталиқ бошқарган [22, 280 б.]. Муҳаммад Вафо Карминагий маълумот беришига кўра Ҳакимбий оталиқ Нодиршоҳнинг Мовароуннаҳрга хужумини саодатмандлик ҳисоблаган ва ўз ўғли Раҳимбийни онаси ҳамроҳлигида Нодиршоҳ ҳузурига қимматбаҳо тухфалар билан юбориб [9, С.141], уни Бухорога келишга даъват қилган [21, Саҳ. 4]. Ўз навбатида Нодиршоҳ Муҳаммад Раҳимбийни илиқ кутиб олиб ҳамроҳлари таркибига қўшган ва ўз ҳомийлигига

олган [21, Саҳ. 4]. Хумулийнинг ёзишича, Нодиршоҳ Муҳаммад Раҳимбийни ўз фарзандидай кўрган [2, С. 237-238].

Нодиршоҳ Бухорода 25 кун тургандан сўнг ўз лашкари билан Хива томонга отланган вақтда, ўғли Ризоқулини Эронга жўнатади ва ўшанда унга Раҳимбийни ҳам ҳамроҳ қилган. Манғитлар сулоласига асос солган Муҳаммад Раҳимбий тўрт йил давомида Нодиршоҳ хизматида бўлган ва у шу даврлар мобайнида Эрон кўшини таркибида кўп тажриба тўплаган [21, Саҳ. 4]. Хумулий Раҳимбий давлат бошқарув санъатини Нодиршоҳдан ўрганган деб ёзади [2, С. 237-238]. Сўнгги Аштархоний Абулфайзхон Нодиршоҳга тобеъ бўлиб, ўзининг сиёсий мавқеини кўлдан бой бериш билан бир қаторда заифлигини ҳам намойиш қилади. Бундай вазият манғитларнинг Бухоро давлати тепасига келиши учун имконият эшикларини очиб қўйган эди. Бухорода Нодиршоҳнинг ишончли вакили ҳисобланган Ҳакимбий оталиқ вафотидан сўнг [22, 282 б.] Бухоро ҳудудида бир муддат ғалаёнлар ва бошбошдоқликлар авж олган. Миёнколда энг йирик ғалаёнлардан бири юз беради. Бу ерда хитой-қипчоқ қабиласининг намояндаси бўлган Ибодуллоҳ хитой раҳбарлиги остида исён кўтарилган. 1745 йил Баҳоуддин Нақшбандий мозорида гули сурх байрами ўтаётган кезде, Ибодуллоҳ кўшинлари Бухорога тўсатдан ҳужум қилади, жуда кўп ўлжаларни қўлга киритиб, ўзи билан бирга кўп сонли асирларни олиб кетади. Юзага келган вазиятдан хабар топган Нодиршоҳ Ибодуллоҳга қарши Марв ҳокими Шоҳқулихон ҳамда Муҳаммад Раҳимбий бошчилигида ҳарбий кўшинларни юборган. Шунда Муҳаммад Раҳимбийга кенгроқ ваколатлар берилади, у хонликдаги сиёсий мувозанатни сақлаш учун масъул бўлган.

Марвда Муҳаммад Раҳимбийга Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқули бошчилигидаги қизилбош ҳарбийларининг тўп-у замбараклардан иборат кўшинлари ва туркманлар лашкари ҳамроҳ бўлди. Муҳаммад Раҳимбий аввалига Ғозиобод даҳасига ва сўнгра Бухорога кириб келди. Абулфайзхон уни *амир ул-умаро* сифатида қабул қилди. Эронийлар лашкари билан биргаликда

Ибодуллоҳ исёнини бостириши ва бу шахснинг Миёнколни тарк этиб Тошкентга қочиб кетишга мажбурлади ҳамда кейинроқ у ерда Ибодуллоҳ ўлдирилади. Мирзо Салимбек Ибодуллоҳ исёнини бостиришда Муҳаммад Раҳимбий муҳим роль ўйнаганини таъкидлаб, исёнкорни жангда мағлуб этганини ҳамда Жиззахгача қувлаб борганини ёзади [22, 284 б.].

Ғалаёнларни бостириш ва Мовароуннаҳрда тартиб ўрнатишга муваффақ бўлган Муҳаммад Раҳимбийнинг обрў-эътибори ошади ва у давлатнинг масъулиятли лавозимларига ўзига яқин кишиларни қўяди ва айни вақтни ўзида ўз лашкарини тузишга эришади ва шу билан ўзининг ҳукмронлигини ўрнатиш учун замин ҳозирлайди [21, Саҳ. 6]. Мир Абдулкарим Бухорий Муҳаммад Раҳимбийни Абулфайзхоннинг энг ишончли кишиларидан ва саркардаларидан бири сифатида уни озиқ-овқатлар билан шоҳнинг даргоҳига юборган, деб ёзади. Муаллиф ёзишича, Нодиршоҳ Абулфайзхонга Туркистон мамлакати бошқарувини берган бўлса, Муҳаммад Раҳимбийга хонлик мартабасини тақдим этган. Абдулкарим Бухорий Нодиршоҳнинг Муҳаммад Раҳимбийга хонлик мартабасини беришининг сабабларини кўрсатмаган ва Эрон шоҳи томонидан бундай мартаба бериш ҳуқуқи бўлганми ёки йўқ, буниси қоронғи.

Манғитларнинг Бухоро давлати тепасига келиши ва тахтни эгаллаши ўша давр шарқ монархияси анъаналарига кўра, аслида ноқонуний ҳисобланган. Чунки Мовароуннаҳр давлатлари Чингизийлар хонадонига мансуб хонлар томонидан бошқарилган ҳамда мазкур сулола вакилларининг Бухоро тахтига эгаллиги кўп асрдан буён анъана бўлиб келаётган эди. Муҳаммад Раҳимхон ҳам бу анъанага риоя қилишга мажбур эди. Аммо у қаттиққўллиги ва куч-қудрати билан Мовароуннаҳр заминида тартиб ўрната олди, Аштархонийлар даврида ажралиб мустақил бўлган мулкларни қайтаришга эришди, мамлакатда осойишталикни ўрнатди. У шунингдек, ҳокимият жилловини ўз қўлида тутиш йўлидан бориб, имкон қадар бу йўлда тўғаноқ бўлаётган ҳар қандай шахсни жисмонан йўқ қилишдан ҳам қайтмади. Шулардан бири Чингизий наслидан

бўлган ва Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили, расмий хон Абулфайзхон эди. Нодиршоҳ ва мазкур хон кўмаги билан оталиқ бўлган Муҳаммад Раҳимхон Эрон шоҳининг ўлимини эшитиши билан чингизий насаб Абулфайзхонни Бухоро аркидан қувғин қилади ва маълум бир режа асосида уни қатл қилишга муваффақ бўлади [23, Р. 3]. Бухоро тахтининг бошқа бир қонуний даъвогари – Абдулмўминхон Абулфайзхоннинг тирик қолган ягона фарзанди, Муҳаммад Раҳимхонга куёв бўлишига қарамай, ўз қайнотаси томонидан ўлдириб юборилган [2, С. 311]. Бухоролик тарихчиларнинг ёзишларича, Абулфайзхоннинг ҳокимиятдан мосуво қилиниши ҳамда Муҳаммад Раҳимхоннинг давлат тепасига келиши Нодиршоҳнинг хоҳиш иродаси билан бўлган. Муҳаммад Шарифнинг ёзишича, Нодиршоҳ Абулфайзхонни ҳокимиятдан четлатиб, унинг ўрнига ўғли Абдулмўминни ҳукмдор қилишга фармон берган [2, С. 238]. Лекин шу билан бир қаторда Муҳаммад Раҳимхон *амир ул-умаро* деб эълон қилинган [2, С. 237-238].

Муҳаммад Раҳимхон марказий ҳокимиятини кучайтиришга эътибор қаратади ва Муҳаммад Вафо Карминагий маълумотиغا кўра, у вилоят ҳокимлари намояндалари ҳамда давлат улуғларини ўз тарафига оғдириб, уларни ўз амру-фармонларини бажаришга итоаткор қилишга эришади [21, Саҳ. 7]. Булар орасида Ҳисорнинг ҳокими Муҳаммад Аминбий юз, Олимбий кенагас (Шаҳрисабз), Муҳаммад Аминхожа (Чоржўй), Ғайбуллоҳбий баҳрин (Миёнкол), Яъқуббек (Қубодиён), Жаҳонгирбий (Ғузор) каби шахслар тилга олинган [21, Саҳ. 6]. Кўп ўтмасдан янги хонга қарши кучлар кўрина бошлади ва улар исёнга бош кўтардилар. Шулардан бири Нуротадан Раҳимбий Тағой Мурод бурқут бўлиб, у Дашти Қипчоқ қозоқлари ҳамда Ғайбуллоҳ баҳрин ва етти уруғ намояндаларини ёрдамга чақириб, шуларни қўллаб қувватлаши билан Муҳаммад Раҳимхонга қарши чиққан. Аммо Жуъақул баҳодир мингбоши раҳбарлиги остидаги Бухоро қўшинлари ҳокимиятга қарши чиққан муҳолифат кучларни Хатирчи қалъаси ва Пайшанбеда бўлган муҳорабада улар устидан ғалаба

қозонади [21, Саҳ. 9]. Бу воқеа 1748 йили содир бўлган. Муҳаммад Вафойи Карминагий ёзишча, яна бир қанча ғалаён ва исёнлар содир бўлган [21, Саҳ. 9] ва улар Раҳимбий томонидан юборилган лашкарлар томонидан бостирилган [21, Саҳ. 8]. Мирзо Абдулазим ёзишча, шу воқеалардан кейин Раҳимхон ўз кишиларини вилоят ҳокимликларига тайинлаган. Жумладан, Ҳисори Шодмон ишғол қилиниб, бу ернинг ҳокимлиги Дониёлбий оталиққа, Ўратепа бошқаруви эса ўз ғуломи Қутлибойга тақдим этилган [24, С. 46]. Раҳимхон унга қарши бош кўтарганларни аёвсиз жазолади, қатл қилди ва зиддият юз берган жойларда тартиб ўрнатди.

Бухоро Арки

Давлат бошқаруви билан боғлиқ муҳим бино бу Бухоро арки бўлиб, асосий воқеалар айнан шу қалъада юз берган. Аркни ишғол қилиш манғит амирлари томонидан унинг муҳим объект сифатида қаралганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Муҳаммад Раҳимхоннинг Нодиршоҳ ўлими хабарини эшитиб Марв тарафдан чўлу-биёбонлардан ҳеч бошқа ёққа бормасдан тўғри арк томонга келиб, давлат рамзи бўлган мазкур кўрғонни ишғол этиши ҳамда бу ердан Абулфайзхонни чиқариб юбориши, Дониёлбийнинг ўлиmidан сўнг Шохмуроднинг оға-инилари ва давлат арконларини чақириб катта мажлис чақириб давлат ҳукмдори лавозими масаласида машварат ва маслаҳат қилиши, унга укаси Тўхтамишхоннинг ғуломи Фаридун орқали жонига суиқасд қилиш йўли билан Аркни ишғол этишга интилиши воқеаси ҳам айнан Аркда юз берган. Бундан ташқари Шохмурод вафотидан сўнг унинг иниси Умар бошқа инилари билан тил бириктириб, Арк дарвозасига ҳужум уюштиради, аммо муваффақиятсизликка учрайди.

Саййид Муҳаммад Носир ибн Музаффар “Таҳқиқоти арки Бухоро” рисоласида Аркдаги айрим қурилишлар, биноларнинг қандай аталиши ва қайси ҳукмдор томонидан нималар қурилганлигини ўз асаарида баён қилади.

Аштархоний Субҳонқулихон ибн Надр Муҳаммадхон Арк сахнида кўринишхона, меҳмонхона ва тепадаги жоме масжидини қурдирганлигини ёзган. Амир Ҳайдар тунги ибодат ва кундузги зикр билан машғул бўлган катта хонақоҳни ўзи қурдирган ва унинг ёнида қудуқ ҳам қаздирган [25, 41 б.].

Асарда байтлар (назмий матнлар) давлат ва сиёсатга тааллуқли панд-насихатлар сифатида келтирилган ҳамда улар подшоҳлар ва оддий инсонларга маълум бир воқеликдан сўнг огоҳлантириш ва насихатлар тарзида берилган. Байтлар орасида Саъдий Шерозийга тааллуқли байт ҳам бор.

Муҳаммад Раҳимхоннинг Нодиршоҳ вафотидан сўнг Бухоро тахтига эгалик қилиши воқеасини муаллиф қуйидаги ибора билан изҳор этган: “У бахту тахт соҳиби бўлди”. Мазкур жумлани Амир Темур Оксаройидаги морпеч устунлардаги китобаларда ҳам учратиш мумкин. Айнан шу ибора қадимий форс шоирлари ёки форс-тожик тилида битилган асарларда учраши эҳтимоли мавжуд. Буни “Шоҳнома”дан изласа мақсадга мувофиқ бўлади. Ибора сиёсий бошқарув ва давлатчиликка оид ҳамда тадқиқот мавзуси бўлиши керак.

Матннинг баъзи жойларида Эрон шиалари давлат соҳиблари бўлган турк ва туркман ғизилбош, айрим ерларида қизилбош ҳолатида келтирилган.

Мирзо Олим Махдум ҳожи бу асардан ўзининг Туркистон тарихи асарини ёзишда фойдаланган. Воқеаларни у қисқартириб ва айрим жойларида тўлдириб ҳамда янги маълумотлар билан бойитиб берган. Мисол учун, Абулфайзхон ўзининг саккиз ўғлидан еттитасини бошини танасидан жудо қилиб ўлдирганлиги воқеаси Мирзо Олим томонидан Туркистон тарихидан жой олган [26, 167 б.].

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Schefer Charles. Histoire de l'Asie Centrale par Mir Abdoul Kerim Boukhary – Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khokand depuis les dernière années du règne de Nadir Chah, 1153, jusqu'en 1233 de l'hègire, 1740-1818 a. D., Texte persan publié d'après un manuscrit unique, avec une traduction française. – Paris, 1876, Peprint; Amsterdam, 1970.

2. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). – Алматы, 2004.
3. Бартольд В. Статьи из “Энциклопедии ислама” / Работы по источниковедению. Сочинения. Том III.– Москва,1973. – С. 581.
4. Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Переработал и дополнил Ю.Э.Брегель. Часть 2. – Москва, 1972. – С.1155.
5. Бартольд В. Узбекские ханства. История культурной жизни Туркестана. Общие работы по истории Средней Азии. Сочинения, т. II, часть 1. – Москва, 1963.
6. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в.) – Москва, 1958.
7. Мухаммад Казим. Поход Надир шаха в Индию (Извлечение из “Тарих-и аламара-йи Надири)// перевод, предисловие и примечания П.И Петрова. – Москва, 1961.
8. Tuhfat al-Khani or Tarikh-I Rahim Khani. An Early Manghit Chronicle in Central Asia. Muhammad Qazi Vafa Karminagi (d.1769). Edited by Mansur Sefatgol. With collaboration of Nobuaki Kondo. Research Institute Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA). Fuchu, Tokyo.2015
9. Материалы по истории туркмен XVIII в. Завоевания Надир-шаха и туркмены. Извлечения из «Истории Надир-шаха» («Тарих-и Надири») Мирза Мехдихана Астрабадского // Перевод под ред.А.А.Ромаскевича. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том II. XVI-XIX вв. Иранские, Бухарские и Хивинские источники. Труды Института Востоковедения.29. Источники по истории народов СССР. Издательство академии наук СССР Москва-Ленинград, 1938.
10. Osman Kimya. Nadir Şah Afşar Dönemi Osmanlı-İran Münasebetleri İle İlgili Türkiye’de Yapılan Akademik Çalışmalar // Academic Journal of History and Idea Spring 2018, 5(14). – P. 48-66.

11. Solaiman M. Fazel. Ethnohistory of the qizilbash in Kabul: migration, state and shi'a minority. Submitted to the faculty of the University Graduate School in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in the Department of Anthropology Indiana University May 2017.
12. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-икбол / араб ёзувидан табдил, кириш ва изоҳлар Ш.Воҳидов, И.Бекчанов, Н.Полвоновники. – Тошкент, 2010.
13. Шир Мухаммад б. Эмир Авазбий (Мунис). Фирдавс ул-икбол // Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.Ибрагимов, Н.Мингулов, К.Пищулина, В.Юдин. – Алма-ата, 1969. – С.465.
14. Бартольд В.В. Бухара. Ее памятники и их судьба. Соч. т.IV. М., 1965. Ч.2.
15. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Шарк, 1997.
16. Мухаммад Яъқуб. Гулшан ул-мулук. / Форс тилидан Ў.Султонов таржимаси. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 3-жилд. – Т.: Фан ва технологиялар, 2014.
17. Муъин. Зикри теъдоди подшоҳони ўзбак. / Форс тилидан Ў.Султонов таржимаси. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 3-жилд. – Т.: Фан ва технологиялар, 2014.
18. Абдурахмон Толеъ. История Абулфейз-хана / Перевод с персидского, предисловие, примечания и указатель профессора А.А.Семенова. – Ташкент, 1959.
19. Zamonov A., Egamberdiyev A. Buxoro amirligi tarixi (XVIII asr o'rtalari – XIX asr o'rtalari). – Т.: Tamaddun, 2022
20. Жуманазар А. Бухоро таълим тизими тарихи. – Т.: Академнашр, 2017.
21. Мухаммадвафои Карминаги. Тухфат-ул-хони / муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, таълиқот ва феҳристҳои Қамшед Қўразода ва Нурулло Ғиёсов. – Хўчанд, 2018.
22. Мирзо Салимбек. Кашкули Салимий. / Форс тожик тилидан таржима, кириш, изоҳ сўз ва кўрсаткичлар Н.Йўлдошевники. – Бухоро, 2003.

23. Scott C. Levi. The rise and fall of Khoqand, 1709-1876. Central Asia in the Global Age. – University of Pittsburgh Press, 2017.
24. Мирзо Абдулазим Сами. Таърих-и салотини мангития (История мангытских государей) / изд. Текста, предисл., пер. и примеч. Л.М.Епифановой. – М., 1962.
25. Саййид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. Таҳқиқоти Арки Бухоро. Бухоро арки ҳақида тадқиқот. Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва кўрсаткичлар Ғ.Каримовники. – Тошкент: Тафаккур, 2009
26. Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Ш.Воҳидов. Араб ёзувидан табдил: Ш.Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008.

ABDULKARIM BUKHARI'S WORK "HISTORY OF THE CENTRAL ASIAN STATES (AFGHANISTAN, BUKHARA, KHIVA, KOKAND) FROM THE LAST YEARS OF NODIRSHAH'S REIGN UNTIL 1233/1818" AND DESCRIPTION OF THE HISTORY OF THE BUKHARAN EMIRATE IN IT.

Abstract. This article discusses the work attributed to Mir Abdulkarim Bukhari, provisionally titled “History of the Central Asian States (Afghanistan, Bukhara, Khiva, Kokand) from the last years of Nadir Shah's Rule, 1153/1740 to 1233/1818.” The work details Nadir Shah's campaigns in these regions and provides an account of events that occurred in Afghanistan, Bukhara, Khiva, and Kokand during this period. The source is a significant work that reflects the political order in the Turkistan countries at the beginning of the 19th century after Nadir Shah's death, which remained unchanged until his time.

Key words: Mir Abdulkarim Bukhari, Nadir Shah Afshar, Bukhara school of history, details of the relationship between Nadir Shah and Elbars Khan, the origin of the Mangit emirs of Bukhara, the rise of the Mangit dynasty to power, the Ark of Bukhara.

О ТРУДЕ АБДУЛКАРИМА БУХАРИ "ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (АФГАНИСТАН, БУХАРА, ХИВА, КОКАНД) С ПОСЛЕДНИХ ЛЕТ ПРАВЛЕНИЯ НАДИР-ШАХА ДО 1233/1818 ГОДА" И ИЗЛОЖЕНИИ В НЕМ ИСТОРИИ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА.

Аннотация. В данной статье рассматривается произведение Мир Абдулкарима Бухари, условно названное “История государств Центральной Азии (Афганистан, Бухара, Хива, Коканд) в последние годы правления Надир-шаха, с 1153/1740 года по 1233/1818 год.” В произведении описываются походы Надир-шаха на эти территории и подробно излагаются события, происходившие в этот период в Афганистане, Бухаре, Хиве и Коканде. Данный источник является важным трудом, отражающим политические порядки, которые

сложились в странах Туркестана в начале XIX века после смерти Надир-шаха и оставались неизменными до времени жизни автора.

Ключевые слова: Мир Абдулкарим Бухари, Надир-шах Афшар, бухарская историческая школа, подробности отношений Надир-шаха и Эльбарс-хана, происхождение бухарских эмиров из династии Мангытов, приход к власти династии Мангытов, Бухарский арк.